

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В МІСТІ КИЄВІ У ХІХ СТОЛІТТІ

Ілона КОВТАЧ

студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація. У статті аналізується становлення державної середньої жіночої освіти у місті Києві протягом ХІХ століття, яке полягало у функціонуванні трьох найбільших жіночих освітніх осередків: Інституту шляхетних дівчат (1833–1919 рр.), Києво-Фундуклеївської жіночої гімназії (1859–1920 рр.) та Київської жіночої гімназії св. Ольги (1869–1920 рр.). Розглянуто процес від зачаткування цих навчальних закладів, знаходження та надання коштів до розробки і затвердження статуту. Акцентується увага на навчально-виховній системі, особливо на предметах та викладацькому складі. Також подано статистичні дані про кількість вихованок у різні часові проміжки діяльності цих жіночих шкіл, що свідчить про їхню популярність серед населення краю.

Ключові слова: середня державна жіноча освіта, Інститут шляхетних дівчат, жіноча гімназія.

Жіноча освіта була важливим елементом навчальної політики Російської імперії протягом ХІХ – на початку ХХ ст., а створені школи для дівчат відігравали важливу роль у їхньому вихованні і забезпечували відповідний рівень знань для подальшого життєвого шляху.

Після здобуття незалежності Україна зіткнулася з багатьма проблемами, однією з яких є освітня. Молода держава ставить нові вимоги до навчання молоді, зокрема і до жіноцтва, як майбутнього потенціалу країни, гарантії її успіху та процвітання. Тому дуже важливо проаналізувати в історичній динаміці становлення жіночих навчальних закладів, визначити їхні надбання, прорахунки та доцільність організації жіночої освіти в сучасних умовах.

Проблема середньої державної освіти розглядалась як у дореволюційній, так і в радянській історіографії. Незважаючи на вплив тогочасних ідеологій, дослідники С. Рождественський, Є. Лихачова, М. Зінченко, М. Константинов, М. Маліновський та ін. на основі зібраного фактичного матеріалу показали її становлення та розвиток у загальноросійському контексті. Г. Александровський, М. Захарченко, В. Щербина, С. Сірополко писали про навчальні заклади українських земель.

У роки незалежності помітно зріс інтерес до жіночої освіти серед науковців. Виділяються

добробки Л. Смоляр, Т. Сухенко, К. Кобченко, В. Вірченко, які вміщують великий масив інформації і є цінними для вивчення цієї проблематики.

Історія середньої жіночої освіти м. Києва бере свій початок з другої чверті ХІХ ст. У Російській імперії, куди входили українські землі, у ХVІІІ ст. за ініціативою Катерини ІІ (1762–1796) були створені перші жіночі середні навчальні заклади [18, 131–132]. Однак про масовий характер такого явища можна говорити лише з поширенням інститутів шляхетних дівчат під патронатом дружини російського імператора Павла – Марії Федорівни [13, 393]. У роки її благодійництва (1796–1828) чисельність цих освітніх осередків почала поступово збільшуватись. Якщо у період з 1761 р. до 1800 р. було відкрито чотири інститути шляхетних дівчат, то у період з 1801 р. до 1825 р. – вісім, що становить 25,9% від загальної кількості створених протягом 1761–1855 рр. жіночих навчальних закладів [25, 77].

На українських теренах перший Інститут шляхетних дівчат був заснований у Харкові 1812 р. Пізніше – в Полтаві, за сприяння дружини тогочасного малоросійського генерал-губернатора В. Рєпніної [26, 317]. У Києві, як одному з найбільших губернських центрів, ще за життя імператриці Марії Федорівни планувалося заснування такого навчального закладу. Проте лише

з 30-х років XIX ст. розпочалася підготовка [11, 7]. Ініціаторами створення Інституту шляхетних дівчат у Києві стали Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор – генерал-ад'ютант граф В. Левашов та попечитель Київського навчального округу Е. Ф. Фон-Брадке. Пізніше цю справу продовжив граф Д. Бібіков, який став новим Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором. У рапорті В. Левашова на ім'я імператора Миколи I від 29 червня 1833 р. йшлося: «На одном воспитании юношества и при всем наилучшем устройстве учебных заведений и распространении полезных знаний недостаточно. Коль скоро воспитание девиц останется в том же виде. Нравственное и сообразное пользе общественной образование будущих матерей семейства, еще более необходимо» [5, 5]. Генерал-губернатор доводив до відома імператора доцільність заснування в Києві жіночого навчального закладу, беручи за основу Статут Полтавського інституту шляхетних дівчат [5, 6–7]. Інше бачення на заснування навчального закладу виклав Д. Бібіков у доповідній записці на ім'я російського імператора від 28 березня 1839 р. На його думку, створення у Києві навчального закладу є розповсюдженням російського просвітництва, яке торкається і поляків імперії. Документ чітко показує заходи асиміляторської політики держави і курс на її подальший розвиток [14, 19]. Можна припустити, що такі дії не в останню чергу були зумовлені повстанням поляків, зокрема, у 1830 р.

Таким чином, основною причиною створення Інституту шляхетних дівчат у Києві став розвиток російського просвітництва, яке було б неможливе без виховання та освіти жіноцтва, а також заснування закладу сприяло асиміляторській політиці у державі.

Що стосується коштів на будівництво інституту та його утримання, В. Левашов покладався на фінансування з боку держави, комітетів громадського піклування (1400 р. з трьох губерній) та плату за навчання з пансіонерок. Спочатку розміщення навчального закладу граф планував у приватному будинку, в якому також, за його розрахунками, мали проживати 24 вихованки. Місце для будівництва постійного приміщення генерал-губернатор обрав на Липках [11, 9, 16]. Розробку проекту будинку мав здійснити архітектор Головного корпусу Університету святого Володимира В. Беретті [9, 27].

Для влаштування та організації діяльності Інституту шляхетних дівчат В. Левашов розробив статут (затверджений 5 листопада 1834 р.), за яким управління навчальним закладом здійснювалося спеціальною радою, що складалася з Київського Військового, Волинського і Подільського генерал-губернатора, попечителя Університету св. Володимира, Київського цивільного губернатора та інших урядовців. Кожен з них виконував свої посадові обов'язки. Наприклад, Київський Військовий, Волинський і Подільський генерал-губернатор очолював Раду інституту, питання, пов'язані з навчальним процесом, вирішував попечитель Університету св. Володимира, який відповідав лише за навчальну частину. На засіданнях Ради могла бути присутня директриса інституту, яка, в свою чергу, стежила за внутрішнім розпорядком закладу, вихованками і всіма службовцями [23, 136–137, 142]. Згодом деякі корективи в статутні положення вніс новий генерал-губернатор Д. Бібіков, проте за своїм змістом вони не

змінювали основ, закладених його попередником [6, 1].

Статут передбачав, що навчальний рік інституту розпочинався з 1 серпня і тривав до 1 липня наступного року. На липень призначались літні канікули. Кожного дня вихованки мали прокидатись о 6-ій годині ранку і йти молитись у спільну залу, потім снідали і відпочивали до 8-ої години. З 8-ої до 9-ої тривала підготовка до занять, після чого були два уроки. З 12-ої до 15-ої години була обідня перерва і проводилась підготовка по предметах. З 15-ої до 18-ої проходили заняття. Потім був відпочинок, під час якого дівчата харчувались, а години з 19-ої до 21-ої призначалися для вивчення уроків на наступний день і заняття рукоділлям. Після цього вихованки вечеряли й молилися, о 22-ій годині лягали спати. В дортуарах дівчата розподілялись по класах, причому біля них постійно перебували класна дама і дві пепіньєрки. Вихід вихованок з інституту дозволявся лише у супроводі класної дами, у зв'язку з тяжкою хворобою, смертю батьків чи близьких родичів. Відвідування дівчат рідними могло відбуватися у святкові дні у встановлений час, а мешканцями з інших міст – і в будні, але тільки в позаурочний час. Вільний вхід до закладу мали члени Ради, інспектор класів і помічник управляючого господарською частиною [23, 141, 144].

Відкриття інституту відбулося 22 серпня 1838 р. Через рік у ньому навчалось вже 38 вихованок [14, 19]. У 1839 р. до інституту було прийнято більше встановленої кількості вихованок, а в 1840 р. довелося навіть відмовити декільком десяткам осіб у прийомі їхніх доньок [11, 27–28]. Однак ситуація кардинально змінилася із закінченням будівництва нового приміщення у 1843 р. [12, 169]. Завдяки цьому кількість дівчат, що могла навчатися в інституті, у 1846 р. досягла 170 осіб [7, 141].

Предмети, які вивчалися в Інституті шляхетних дівчат, не відрізнялися від програмних дисциплін Відомства Імператриці Марії. У жіночому закладі проводилось вивчення Закону Божого, російської мови і словесності, арифметики, фізики, «естественной истории», географії, історії (головним чином російської), письма, малювання, рукоділля, іноземних мов (польської, французької, німецької), танців, музики і співів [23, 139]. В основу виховного процесу була покладена християнська мораль, тому викладачі та службовці цієї освітньої установи приділяли особливу увагу Закону Божому, ранковій і вечірній молитві, дотриманню постів, ходінню до богослужіння і ретельному виконанню всіх релігійних приписів [8, 9–10, 11].

Завдяки старанням інспектора класів М. Іванишева з перших років існування жіночого навчального закладу між Інститутом та Університетом святого Володимира виникла тісна співпраця, що дала йому цілу плеяду видатних викладачів [11, 36]. Одним із таких був протоієрей І.Скворцов – професор Київської духовної академії (далі – КДА) та Університету святого Володимира. За його книгами «Богослужение Православной церкви» (1847 р.) та «Чтения из церковной истории для детей» (1846 р.) навчались в інституті, починаючи з кінця 40-х років XIX ст. [8, 12].

У 1844 р. відбувся перший випуск вихованок інституту – 33 дівчини, які закінчили повний курс, отримали атестати та свідоцтва домашніх учительок [17, 143]. Їм довелося пройти нелегкий

шлях випробувань – экзамени відбувалися з усіх навчальних дисциплін [7, 248–249]. У ювілейному 1888 р. в Інституті шляхетних дівчат уже навчалось 250 вихованок, у тому числі 35 – у випускному класі. Загалом за перші 50 років існування закладу освіти в ньому здобули 9454 дівчини [17, 143].

Жіночим навчальним закладом у м. Києві була Києво-Фундуклеївська гімназія, що створювалася як відкрита середня школа для «приходящих» дівчат. Першопочатково плани щодо її заснування здавалися нереальними, оскільки всі спроби пошуку коштів на її започаткування не увінчалися успіхом. Однак ситуація кардинально змінилася, коли київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков звернувся з проханням допомогти до одного з найвідоміших тогочасних меценатів – таємного радника І. Фундуклея, який протягом тридцяти років обіймав посаду київського цивільного губернатора. І. Фундуклей вирішив посприяти відкриттю жіночого навчального закладу, пожертвувавши два кам'яних будинки, що знаходилися на Кадетській вулиці, а також пообіцяв щорічно виділяти 1200 рублів на його утримання [24, 102–103]. Таким чином, за сприяння І. Васильчикова та І. Фундуклея було закладено підґрунтя для діяльності Києво-Фундуклеївської гімназії.

Указом від 6 серпня 1859 р. імператор утвердив створення закладу за зразком Маріїнського жіночого училища в Санкт-Петербурзі та призначив двох попечителів – київського військового губернатора І. Васильчикова та І. Фундуклея. Свою назву Фундуклеївська гімназія отримала на честь мецената [19, 770]. 7 січня (за старим стилем) 1860 р. відбулося офіційне відкриття освітньої установи. На ньому були присутні 30 перших вихованок, їхні батьки, родичі, почесні особи, керівництво училища і вище духовенство. Директор гімназії і за сумісництвом професор Університету св. Володимира А. Линиченко зачитав «записку», в якій наголошував, що думка про заснування в м. Києві жіночого закладу відкритого типу залишилася б нереалізованою, якби не меценатська допомога І. Фундуклея [16, 1].

Бюджет жіночої школи визначався в 3700 крб. Він формувався за рахунок 1200 крб. щорічного пожертвування, 1000 крб. – від здачі в оренду вільного будинку та 1500 крб. – плати за навчання, по 15 крб. з учениці. Плата за навчання збільшувалась і у 1909 р. становила 80 крб. з кожної вихованки [2, 24].

У Фундуклеївській жіночій гімназії вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, фізику, географію, «естественную историю», всесвітню і російську історію, письмо, малювання, рукоділля, серед необов'язкових – іноземні мови, танці, музику і співи [10, 6]. Курс навчання тривав 6 років, ще один рік відводився для підготовчого класу, куди приймали також і неграмотних дітей [2, 7]. Для вступу в 1-й нормативний клас проводились випробування: із Закону Божого вимагалось від вихованок знання молитов; з російської мови – вміння читати, писати, переказувати прочитаний текст; з арифметики – письмове і словесне рахування до 1000; а також знання французької та німецької мов [4, 26–27]. Весь курс навчання розподілявся на два відділи: нижчий (перші три роки) і вищий (останні три роки). Нижчий відділ являв собою самостійний курс, що забезпечував потреби менш заможного прошарку суспільства.

По закінченні дівчата отримували атестат і могли не продовжувати освіти.

Навчальний процес у гімназії вимагав від вихованок збиратися в класи до 9-ї години ранку в несвяткові дні і залишати заклад о пів на третю. Уроки тривали 1 годину 25 хвилин, по 4 в день. Між другим і третім уроками була перерва у півгодини [2, 7]. Вчительський склад гімназії, як і в Інституті шляхетних дівчат, формувався переважно з викладачів Духовної академії та Університету св. Володимира, чий вагомий внесок у навчальний процес цінувало керівництво жіночого закладу. Про це свідчить, зокрема, «адрес», надісланий керівництвом гімназії у зв'язку з 50-літнім ювілеєм Університету св. Володимира, у якому йшлося, що окремим київським навчальним закладам, в тому числі і їхньому, «самую дорогую память об Университете Св. Владимира оставили незабвенные Профессора его, как стоявшие во главе этих заведений, так и посвящавшие свои знания и труды, не редко безвозмездно, преподаванию в них разных наук» [15, 1–2].

З кожним роком кількість нових вихованок у Фундуклеївській гімназії зростала. Якщо на час відкриття їх було 30, то через п'ять місяців – 75. Поступово ця тенденція набувала розмаху, і у 1879 р. в училищі навчалось 826 дівчат [2, 13].

На початку 60-х років відбулася важлива подія у діяльності Фундуклеївської жіночої гімназії. Завдяки пожертвуванням київського купецтва було відкрито чотирикласне відділення училища (заснування затверджувалось Імператорським указом від 15 січня 1861 р.) [20, 32]. З 1872 р. Подільське відділення гімназії було перетворене в повну семикласну гімназію, що розпочало новий етап функціонування закладу [2, 14].

Середньою школою відкритого типу була Київська жіноча гімназія св. Ольги, заснування якої утверджено імператорським статутом від 24 травня 1869 р. [3, 1]. Спочатку планувалось створення в жіночому навчальному закладі 3-го і 4-го нижчих класів. Пропонувалось викладання таких обов'язкових предметів, як Закону Божого, російської мови, арифметики, географії, історії (головним чином російської і всесвітньої), письма, рукоділля, і необов'язкових – іноземних мов, танців, малювання, музики і співів [3, 2]. Згодом за статутом від 1870 р. до навчального курсу в Київській жіночій гімназії додавалися нові класи. Також створювався 7-й педагогічний клас, куди приймалися дівчата, що закінчили загальний курс навчання і хотіли вчителювати [21, 31]. Відповідно до цього було введено три нові дисципліни: фізику, геометрію та обчислення головних фізичних явищ [4, 25], а з 1874 р. включено ще й такі предмети, як алгебра, математична географія, «естественная история» і педагогіка [22, 34]. У гімназії вводився також і підготовчий клас, на утримання якого виділялось 600 руб. [3, 13].

У перший клас училища приймали дівчат 9-ти років, що вміли читати і писати російською мовою, а також знали напам'ять основні православні молитви. За навчання обов'язкових предметів плата становила 16 руб. на рік, а необов'язкових, таких як французька і німецька мови, малювання, відповідно – по 5 руб. [3, 3]. На початку 1873/1874 н. р. з дозволу попечителя навчального округу (від 7 червня 1873 р.) плата за навчання збільшувалась до 25 рублів за обов'язкові предмети, а за нові мови – до 7,5 руб.,

з 1879/1880 н.р. – відповідно до 35 руб. і 10 руб. Збільшення плати за навчання продовжувалось і в наступні роки діяльності Київської жіночої гімназії св. Ольги, переважно на 10 руб. із загальних предметів [1, 75]. Діти із незаможних сімей могли бути звільнені від оплати за свою освіту за умови дотримання хорошої поведінки, при цьому число таких учениць не могло перевищувати 20% від загального числа вихованок [3, 8].

Гімназія розміщувалася в домі спадкоємців статського радника Попова біля Андріївської церкви. Перші 23 вихованки взяли участь у її відкритті [1, 29]. Число вихованок з року в рік збільшувалось. Починаючи з 1887 р., стали помітними протилежні тенденції, що знаходило своє пояснення в обставинах переоформлення Білоцерківської прогімназії в гімназію. Зниження кількості учениць припинилося лише тоді, коли в 1890 р. були відкриті паралельні відділення при нижчих класах – 1-му і 2-му. Починаючи з 1891 р., число учениць поступово збільшувалось до 550 вихованок [1, 29].

Учениці, які закінчили загальний курс навчання в Київській жіночій гімназії, отримували, не проходячи випробувань, свідоцтва на звання домашніх наставниць тих предметів, з яких показали добрі результати. Ті ж дівчата, які закінчили успішно педагогічний клас, – звання вчительки без особливого випробування. Це була найголовніша перевага київського жіночого закладу над іншими освітніми осередками Міністерства народної освіти і Відомства Закладів Імператриці Марії [1, 12].

Учителями гімназії були переважно викладачі 1-ої і 2-ої чоловічих гімназій: В.Ростоцький, В.Корсунський, П.Щербина, А.Метро, І.Сошенко, Д.Синицький та ін. [1, 108, 113]. На відміну від Інституту шляхетних дівчат та Києво-Фундуклеївської гімназії, в Київській жіночій гімназії св. Ольги лише поодинокі педагоги були викладачами Університету св. Володимира та КДА.

У XIX ст. на теренах м. Києва відбулося становлення державної середньої освіти для жінок, яка пов'язується з діяльністю трьох найбільших жіночих навчальних закладів: Інституту шляхетних дівчат, Києво-Фундуклеївської жіночої гімназії та Київської жіночої гімназії св. Ольги. Функціонувати ці навчальні осередки розпочали за ініціативою місцевих урядовців та освітніх діячів. Мета навчально-виховного процесу в жіночих школах в основному полягала у поширенні російського просвітництва, що ґрунтувалося на християнській моралі, зокрема на православному вірванні. Вчителями жіночих освітніх осередків переважно були відомі викладачі Університету св. Володимира та КДА. З кожним роком жіночі навчальні заклади все більше поширювали свою діяльність, а збільшення кількості вихованок свідчило про популярність цих шкіл серед мешканців українських земель.

Илона Ковтач

Становление государственного среднего женского образования в городе Киеве в XIX веке

Аннотация. В статье анализируется становление государственного среднего женского образования в городе Киеве в течение XIX века, которое заключалось в функционировании трех крупнейших образовательных женских учреждений: Института благородных девиц (1833–1919 гг.), Киево-Фундуклеевской женской гимназии (1859–1920 гг.) и Киевской женской гимназии св. Ольги (1869–1920 гг.). Рассмотрен процесс от основания этих учебных заведений, нахождения и предоставления средств до разработки и утверждения устава. Акцентируется внимание на учебно-воспитательной системе, особенно на предметах и преподавательском составе. Также представлены статистические данные о количестве воспитанниц в различные временные

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович В. Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения. Очерк состояния Киевской женской гимназии с 1870 по 1895 гг. / В.С. Александрович. – К.: Тип. Кульженко, 1895. – 156 с.
2. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия ее существования. 1860–1910 / Г. Александровский. – К.: Русская печатня, 1910. – 165 с.
3. ДАК. – Ф. 55. – Оп.1. – Спр.1297.
4. ДАК. – Ф. 55. – Оп.2. – Спр.2.
5. ДАК. – Ф.144. – Оп.1. – Спр.1.
6. ДАК. – Ф. 144. – Оп.1. – Спр.98.
7. ДАК. – Ф. 144. – Оп.1. – Спр.109.
8. ДАК. – Ф. 144. – Оп.4. – Спр.2.
9. ДАК. – Ф.144. – Оп.5. – Спр.4.
10. Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного Просвещения 1858–1905 / Издание Министерства Народного Просвещения. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1905. – 70 с.
11. Захарченко М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888) / М.М. Захарченко. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1889. – 163 с.
12. Захарченко М. Киев теперь и прежде / М.М. Захарченко. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1888. – 346 с.
13. Императрица Мария Федоровна и ее первый женский институт // Образование. – 1894. – Май-июнь. – С. 389–394.
14. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.1. – № 6728.
15. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. VIII. – № 2720.
16. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.51. – № 70.
17. Ковалинский С. Дівочий інститут на Інститутській // Ковалинский С. Київські мініатюри / С. Ковалинский. – К., 2002. – Кн.1. – С. 129–149.
18. Малиновский Н. Очерки по истории женского образования в России / Н.Г. Малиновский // Русская школа. – 1914. – № 9–10. – С. 129–160.
19. Об открытии в городе Киев Фундуклеевского училища для приходящих девиц // ПСЗ. – СПб., 1835. – Собрание второе. – Т. 34. – Ч. 1. – С. 770.
20. Об учреждении четырехклассного отделения при Фундуклеевском училище в Киеве // ПСЗ. – СПб., 1863. – Собрание второе. – Т. 36. – Ч. 2. – С. 32.
21. Отчет Министра народного просвещения за 1876 г. Женские гимназии и прогимназии // ЖМНП. – 1878. – Сентябрь. – С. 30–33.
22. Отчет о состоянии Киевской женской гимназии 1879/1880 у.г. – К.: Тип. Розенталя, 1880. – С. 25–55.
23. Проект Устава Киевского института благородных девиц // ПСЗ. – СПб., 1935. – Збірник 2. – Т.9. – Ч.2. – С. 135–146.
24. Прудников В. Женские училища в Киеве, Вильне и Кашине / В. Прудников // ЖМНП. – 1860. – №2. – С. 102–110.
25. Семеновъ Д. Университеты и средние учебные заведения, мужские и женские / Д. Семеновъ // Русская школа. – 1892. – № 1. – С. 72–84.
26. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Львів: Афіша, 2001. – 912 с.

промежутки деятельности этих женских школ, что свидетельствует об их популярности среди населения края.

Ключевые слова: среднее государственное женское образование, Институт благородных девиц, женская гимназия.

Ilova Kovtach

Development of state female secondary education in Kyiv in XIX century

Annotation. The article is devoted to development of state female secondary education in Kyiv in XIX century that was presented by work of three the largest centers of female education: School for Noble Maidens (1833 – 1919), Kyiv-Fundukley Women Gymnasium (1859 – 1920) and Kyiv Women Gymnasium by St. Olga (1869 – 1920). The process of creation of these educational institutions, budgeting and adopting statute is analyzed. Author paid special attention to educational system, in particular to subjects and teaching staff and presented statistics on quantity of pupils in different times of activity of women schools that proves their popularity among citizens of Kyiv.

Key words: state female secondary education, School for Noble Maidens, women gymnasium.